

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА МІЖНАРОДНОГО І ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА

Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, Л. О. Фоміна

**МІЖНАРОДНЕ
ПУБЛІЧНЕ ПРАВО.
МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ
ПРАВ ЛЮДИНИ**

Посібник для підготовки
до зовнішнього незалежного оцінювання

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора
Т. Л. Сироїд

2-ге видання, перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2019

*Затверджено до друку рішенням вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 4 від 28 березня 2018 р.)*

Рецензенти:

М. О. Баймуратов – доктор юридичних наук, професор, головний консультант відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України;

В. О. Боняк – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського університету внутрішніх справ;

В. М. Пальченкова – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії, історії держави і права та міжнародного права Класичного приватного університету

Автори:

Т. Л. Сироїд – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – «Міжнародне публічне право»: пп. 1.1–1.3 теми 1; теми 2–13; пп. 14.1–14.7 теми 14; теми 15–24; «Міжнародний захист прав людини»: теми 1–16 (спільно з Л. О. Фоміною);

О. А. Гавриленко – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – «Міжнародне публічне право»: п. 1.4 теми 1; пп. 14.8–14.9 теми 14;

Л. О. Фоміна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – «Міжнародний захист прав людини»: теми 1–16 (спільно із Т. Л. Сироїд)

Сироїд Т. Л.

С40 Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, Л. О. Фоміна ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2019. – 494 с.

ISBN 978-966-937-667-1

У посібнику зосереджено увагу на ключових питаннях сучасного міжнародного публічного права і міжнародного захисту прав людини, що виносяться на зовнішнє незалежне оцінювання студентів, які навчаються за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право». Посібник складатиметься з 2-х частин: «Міжнародне публічне право», що містить 24 теми, і «Міжнародний захист прав людини», що містить 16 тем, викладених у чіткій послідовності відповідно до Програми вступного випробування. У «Міжнародному публічному праві» в легкій та доступній формі висвітлено поняття, юридичну природу та сферу дії сучасного міжнародного права, охарактеризовано систему і структуру міжнародного публічного права та його складові, з'ясовано співвідношення міжнародного публічного і національного права, охарактеризовано основні галузі міжнародного публічного права. У «Міжнародному захисті прав людини» охарактеризовано універсальні й регіональні міжнародні акти в галузі захисту прав людини. Придільено увагу спеціалізованим органам та інституціям універсального й регіонального характеру, до компетенції яких віднесено захист прав означених осіб. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо розгляду конкретних справ та акцентовано увагу на значенні прийнятих ним рішень.

Розраховано на студентів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться питаннями міжнародного публічного права та міжнародного захисту прав людини.

УДК 341.1/8; 341.215.4

© Сироїд Т. Л., Гавриленко О. А., Фоміна Л. О., переробка і доповнення, 2019

© Видавництво «Право», 2019

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

1. Поняття, правова природа та сфера дії сучасного міжнародного публічного права

1.1. Сфера дії міжнародного публічного права та його характерні особливості

Визначення сфери дії міжнародного права має істотне значення як для теорії, так і для практики, для ефективності міжнародного права і для його взаємодії з національним правом. Під сферою дії міжнародного права розуміється сфера застосування міжнародно-правових засобів впливу на об'єкт регулювання, вона має три основних аспекти – суб'єктний, об'єктний і просторовий.

Суб'єктна сфера визначається колом суб'єктів на яких поширюється дія міжнародного права, за своєю ідеєю це право покликане бути універсальним. Однак таким воно стало лише в наш час. На сьогодні немає держав, які перебувають поза правом. Більше того, сучасне міжнародне право, включивши спочатку до складу суб'єктів міжнародного права всі держави і зруйнувавши цим колоніальну систему, почало включати народи і нації, які борються за свою незалежність, потім міжнародні міжурядові організації і наразі постало питання про визнання суб'єктами міжнародного права індивідів і неурядових міжнародних організацій.

Тенденція розширення кола суб'єктів міжнародного права, за рахунок включення означених «потенційних суб'єктів», має свої негативні сторони – це нівелює значення і роль міжнародного права як права міждержавного.

Об'єктна сфера дії міжнародного права – це коло регульованих відносин, які є його об'єктом. Об'єктна сфера пов'язана із суб'єктною, оскільки до неї входять тільки відносини між суб'єктами міжнародного права, вона є найбільш визначеною. Нерідко її розглядають як єдину сферу дії міжнародного права.

Міжнародне право регулює лише ті відносини, які зачіпають істотні інтереси держав або міжнародної спільноти в цілому, тому до об'єктної сфери міжнародного права слід включати тільки ті відносини, які реально можуть і повинні піддаватися правовому регулюванню. Об'єктній сфері властива тенденція до розширення, міждержавні відносини охоплюють усе нові й нові сфери, яких вони раніше не торкалися, зокрема: інформаційні технології, кібербезпека, використання атомної енергії, економічна безпека тощо.

Просторова сфера дії міжнародного права має основне значення для практики і вона, зазвичай, відображається в кожному міжнародному договорі (про сферу його дії). Йдеться про ті сухопутні, водні, повітряні, космічні простори, в яких діє міжнародне право. Оскільки основним критерієм для визначення сфери дії міжнародного права є його об'єкт, то можна сміливо стверджувати, що воно діє всюди, де є міждержавні відносини. Сфера дії міжнародного права характеризується як: сфера державної території; сфера території з міжнародним режимом; сфера взаємодії двох правових систем. Також має місце екстериторіальна дія національного права у сфері дії міжнародного права. Це, насамперед, позначається на правовому становищі будь-якого громадянина під час його перебування за кордоном. Зазвичай ці питання вирішуються міжнародним приватним правом.

Особливості міжнародного права впливають з характеру його суб'єктів, якими є незалежні й суверенні держави, нації і народи, які борються за свободу, незалежність і створення своєї державності, міжнародні міжурядові організації, державоподібні утворення.

Серед суб'єктів головне і визначне місце належить суверенним державам, кожна з яких у межах своєї території володіє верховенством у вирішенні внутрішніх і зовнішніх питань. Саме від держав – основних суб'єктів міжнародного права та їхньої діяльності залежить стабільне функціонування всієї міжнародної системи в цілому, стан міжнародних відносин і ефективність дії міжнародного права, оскільки тільки держави, діючи в межах міжнародно-правових норм, володіють реальною силою і можливостями забезпечити мир і міжнародну безпеку, запобігти актам агресії, а також забезпечити дотримання

і виконання всіма суб'єктами міжнародного права своїх міжнародних зобов'язань.

Міжнародні відносини, їх стан і тенденції глибоко впливають на міжнародне право. Серед об'єктів правового регулювання сучасним міжнародним правом усе більшого значення набувають загальнолюдські або глобальні проблеми (забруднення атмосфери і Світового океану, втрата контролю над ядерними відходами, міжнародний тероризм тощо). Людство зацікавлене в міжнародно-правовій регламентації небезпечних сфер діяльності, їх обмеженні аж до заборони.

Відносини, що регулюються міжнародним правом, визначають міжнародні правовідносини, які включають відносини: 1) між державами – двосторонні і багатосторонні, серед яких особливе значення мають відносини, що охоплюють міжнародне співтовариство в цілому; 2) між державами та міжнародними міждержавними організаціями; 3) між державами і державоподібними утвореннями, які мають відносно самостійний міжнародний статус; 4) між міжнародними міждержавними організаціями.

Зазначені види правовідносин загалом кваліфікують як «міждержавні правовідносини, оскільки кожна міжнародна міждержавна організація – це форма об'єднання держав, політична організація нації, яка бореться, діє як держава, що формується, а державоподібне утворення володіє низкою ознак держави».

Характерною особливістю міжнародного права є і порядок створення його норм. Зважаючи на ту обставину, що в міжнародному праві відсутній наднаціональний законодавчий орган, його норми створюються самими суб'єктами на договірній, добровільній і рівноправній основі. Слід зазначити, що саме завдяки такому порядку створення, міжнародні норми максимально враховують інтереси всіх учасників, а не конкретної держави.

Суттєво відрізняється від внутрішнього законодавства держав і механізм забезпечення дотримання норм міжнародного права. У міжнародному праві відсутній наддержавний апарат примусу. Примушення суб'єктів міжнародного права до дотримання відповідних приписів здійснюється самими суб'єктами на підставі діючих міжнародно-правових норм і в межах відповідних міжнародних догово-

рів. Держави добровільно дотримуються норм міжнародного права, виходячи із зацікавленості в їх дотриманні також їхніми партнерами. Виняток із цього правила становлять випадки можливого застосування до держави-порушниці міжнародно-правових санкцій відповідно до Статуту ООН (ст. 41, 42).

1.2. Природа юридично обов'язкової сили міжнародного публічного права

Природа юридично обов'язкової сили міжнародного публічного права полягає в такому: 1. Виконання норм міжнародного права забезпечується системою міжнародно-правових санкцій. Як і раніше, основним засобом гарантування виконання міжнародних зобов'язань є самозахист держав. Це суттєво відрізняє міжнародне право від національного, де самозахист дозволяється лише у виняткових випадках. У межах самозахисту держави, як правило, застосовували реторсії і репресалії. Однак такі заходи не завжди є ефективними. Тому все частіше в міжнародному праві застосовують санкції в межах міжнародних організацій. 2. Забезпечення верховенства права в міжнародних відносинах, що здійснюється постійно діючим універсальним судовим органом – Міжнародним судом ООН, юрисдикція якого поширюється на всі спори, за виключенням політичних. Рішення Суду є обов'язковими до виконання. 3. Важливу роль у забезпеченні дотримання норм міжнародного права відіграє взаємність. Так, наприклад, держави дотримуються норм про імунітети і привілеї дипломатів, оскільки їх недотримання спричинило б таку саму реакцію з боку інших держав, як наслідок – їх власні дипломати опиняться без захисту. 4. Держави дотримуються норм міжнародного права, оскільки факти їх недотримання будуть засуджені міжнародною спільнотою і в кінцевому рахунку держава-порушник може опинитися в міжнародній ізоляції. 5. Юридичну обов'язковість норм міжнародного права засвідчує і той факт, що держави завжди, вчиняючи ті чи інші дії на міжнародній арені, практично намагаються аргументувати їх з точки зору міжнародного права. При цьому така аргументація, особливо у випадку міжнародного спору, є досить суперечливою. 6. Більшість конституцій, які прийняті впродовж останніх років, містять

посилання на норми міжнародного права, що теж підтверджує юридично обов'язковий характер норм цієї галузі права. Отже, підсумовуючи все вищенаведене варто зазначити, що норми міжнародного права мають юридично обов'язкий характер. Однак, у такому випадку юридична обов'язкова сила ґрунтується не стільки на примусі, скільки на правосвідомості його суб'єктів¹.

1.3. Функції міжнародного публічного права

Міжнародне право в міжнародних відносинах виконує низку функцій. Так, *координуюча* функція міжнародного права полягає в тому, що в його нормах відображаються загальноприйнятні для держав стандарти поведінки в різних сферах взаємовідносин (напр., правила регулювання повітряних польотів тощо). *Регулятивна* функція виявляється у встановленні державами чітких правил поведінки у відповідних сферах взаємодії. Без таких правил було б неможливим сумісне існування і спілкування держав (напр., порядок встановлення та припинення дипломатичних і консульських зносин). *Забезпечувальна* функція міжнародного права виражається у прийнятті норм, які спонукають держави дотримуватися міжнародних зобов'язань (напр., положення про міжнародну відповідальність за порушення міжнародного права або механізми контролю за дотриманням договорів). *Охоронна* функція покликана захищати законні права та інтереси держави (напр., право на законну самооборону, заборона застосування певних видів зброї тощо). Слід зазначити, що в доктрині міжнародного права виділяють й інші функції, що притаманні міжнародному праву, зокрема: функція інтернаціоналізації, функція протидії та ін.

1.4. Значення Вестфальського миру 1648 р. для становлення і розвитку міжнародного публічного права

Виокремлення Вестфальського конгресу 1648 р. як крапки відліку важливого етапу в історії міжнародного права, зумовлене особ-

¹ Міжнародне публічне право / за ред. В. М. Репецького. URL: http://pidruchniki.com/1584072046657/pravo/mizhnarodne_publichne_pravo.

ливим значенням цієї події в еволюції міжнародних відносин і міжнародного права. Мюнстерський і Оснабрюцький трактати, підписані 15 травня і 24 жовтня 1648 р., які закріпили Вестфальський мир, мали надзвичайно важливі наслідки, насамперед тому, що Вестфальський конгрес став першим міжнародним зібранням, яке не лише мало на меті по-новому організувати міжнародні відносини, але й прийняло рішення, що радикально вплинули на подальший розвиток міжнародного права. Формально постанови трактатів стосувалися трьох основних питань: територіальних змін у Європі; віросповідних відносин у Священній Римській імперії; політичного устрою. Але насправді важливішим було те, що Вестфальський мир сформулював низку принципів, які стали визначальними на два наступні сторіччя, а також визначив ряд інститутів міжнародного права. Серед них: 1) інститут суверенітету держав і їх незалежності від імператора Священної Римської імперії і Папи. Якщо іще в січні 1648 р. поняття суверенітету не існувало, а акторами міжнародних відносин вважались лише могутні династії, Священна Римська імперія і Папський престол, то після 1648 р. акторами стали окремі держави, незалежні від імператора. З появою концепції суверенітету отримало свій розвиток і дипломатичне та консульське право, які стали основними засобами міждержавної взаємодії; 2) принцип політичної рівноваги і стабільності кордонів; 3) інститут міжнародно-правового визнання (договорами було визнано незалежність Швейцарії та Нідерландів). Саме тоді вперше було сформульовано декларативну теорію визнання. Це знайшло вияв і у визнанні за німецькими князями їхніх суверенних прав; 4) інститут рівноправності держав на зовнішній арені, незалежно від віросповідання переважної більшості населення країни. Положеннями Вестфальського миру було скасовано поширений раніше принцип *cuius regio, ejus religio* (чия країна, того і віра), а отже, встановлено свободу віросповідання та рівноправність послідовників усіх релігій, що значною мірою вплинуло на розвиток гуманітарного права і прав людини; 5) принцип міжнародно-правової відповідальності; 6) інститут міжнародно-правових гарантій (у трактаті наголошувалося, що «укладений мир повинен залишатися чинним і що обидві сторони зобов'язані відстоювати і захищати кожную статтю

мирного договору проти кожного, незалежно від релігії»); 7) принцип свободи відкритого моря.

Вестфальський мир створив систему міжнародних відносин, яка стала визначною для подальшого розвитку не лише Європи, але й усього світу. Сучасні системи міжнародних відносин вважаються продовженням і складовими Вестфальської системи. Зазначені вище принципи та інститути, які були закріплені Вестфальським договором, стали підґрунтям міжнародного права і досі залишаються невід’ємними його елементами.

2. Співвідношення міжнародного публічного права та національного права

2.1. Теорії співвідношення міжнародного публічного і національного права

Теорії співвідношення міжнародного публічного права і національного права – основні концепції, в межах яких розглядаються способи взаємодії міжнародного і внутрішнього права, еволюціонують у межах двох загальних теорій – монізму та дуалізму.

Моністична теорія. Моністична теорія стверджує, що міжнародне і національне право – це два елементи однієї цілісної системи. У межах монізму, залежно від місця норм в ієрархії, прийнято виділяти дві течії: монізм з приматом національного права і монізм з приматом міжнародного права.

Відповідно до моністичної теорії примату внутрішньодержавного права існує єдиний правопорядок у межах єдиної системи права (від лат. *monos* – єдиний); міжнародне право є зовнішнім державним правом, яке підпорядковується державі і не може нею керувати.

Відповідно до моністичної теорії примату міжнародного права всі існуючі норми права утворюють єдину систему. При цьому міжнародне право є вищим стосовно кожної з національних правових систем і, за суттю, єдиним чинником, який обмежує діяльність держав. Він охоплює і міжнародне, і національне право, однак домінує

ючим є правопорядок, ґрунтований на міжнародному публічному праві. Згідно із зазначеним підходом, ратифікація як визнання норми, передбачає її включення в національну правову систему і можливість безпосереднього застосування без необхідності трансформації шляхом внесення змін у національне законодавство. У разі колізії норми національного і міжнародного права, застосуванню підлягатиме остання.

В основі *дуалістичної теорії* лежить два ключових твердження, по-перше, міжнародне і внутрішнє право – це дві самостійні правові системи, два різні правопорядки, що функціонують окремо одна від одної в різних правових площинах. Кожна з них має свій об'єкт (об'єктом національного права є внутрішньодержавні відносини, об'єктом міжнародного – міждержавні) і визначене коло суб'єктів. Не заперечуючи можливості зіткнення чи взаємодії цих правових систем, прихильники дуалізму вважають, що норми міжнародного права не можуть діяти у внутрішньому правопорядку і, навпаки, норми внутрішнього права не діють у міжнародно-правових відносинах, оскільки це різні правові системи. Тож згідно з цією концепцією жодна система не може створювати чи змінювати норми іншої системи. При цьому згідно з крайньою версією дуалізму, міжнародне і національне право не мають між собою жодного зв'язку чи точок перетину, а також не можуть мати впливу один на одного¹.

Друга принципова теза цієї концепції полягає у специфіці дотримання державами своїх міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні. Дуалізм не заперечує і не виключає дотримання державами своїх міжнародно-правових зобов'язань. Не заперечуючи можливості зіткнення чи навіть взаємодії між цими правовими системами, прихильники дуалізму вважають, що норми міжнародного права не можуть автоматично або прямо діяти в національному правопорядку. Для застосування норм міжнародного права в національному правопорядку необхідно використовувати лише спеціальні внутрішньодержавні процедури законодавчого перетворення норм

¹ Див.: Мережко О. О. Співвідношення міжнародного і національного права // Оустиніан. 2009. № 2. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3137>.

міжнародного права в норми національного права. Так, згідно з дуалістичною доктриною, національні суди можуть застосовувати міжнародне право лише тоді, коли воно буде або «трансформоване», або «інкорпороване» в національне право.

На сьогодні в державах діють різні моделі співвідношення норм міжнародного і національного права. Вибір тієї чи іншої моделі є суверенним правом кожної держави та зумовлений різноманітними факторами: видом правової системи та її специфікою, історичними правовими традиціями, станом розвитку законодавства і права тощо. Проте яким би не було ставлення держави до конкретної концепції та її закріплення на законодавчому рівні, головним є результат такої взаємодії – забезпечення належного, сумлінного виконання і дотримання міжнародних зобов'язань, міжнародного правопорядку, режиму законності та реалізації принципу верховенства права. Як саме досягти такого результату залишається на розсуд держав, що мають у своєму арсеналі широкий спектр відповідних внутрішньодержавних процедур.

2.2. Дія міжнародного публічного права в національному праві

Реалізація норм міжнародного права в національному праві – це втілення в життя норм міжнародного права через поведінку (дії або утримання від дій) суб'єктів міжнародного права, їх діяльність щодо практичного здійснення міжнародно-правових розпоряджень. Сутність реалізації полягає в здійсненні узгоджених правил поведінки (норм права) індивідуальними діями суб'єктів міжнародного права.

Незалежно від обраної моделі співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права необхідність дотримання державою міжнародно-правових зобов'язань ставить перед нею питання або про особливості дії міжнародно-правових норм у внутрішньому правопорядку, або про особливості внутрішньодержавного механізму врахування впливу міжнародного права на внутрішнє право, в цьому випадку зазвичай говорять про механізми імплементації. Але у будь-якому разі в держави виникає необхідність здійснення деяких дій для